

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

© Дашо Т., 2019

Визначено основні підходи до розуміння громадянського суспільства як філософсько-правової категорії, котрі дали змогу показати плюралізм цієї дефініції. Проаналізовано концептуальні основи громадянського суспільства в історії філософсько-правового дискурсу. Обґрунтовано положення про те, що інваріантним змістом концепту громадянського суспільства залишались ідеї свободи, рівності, справедливості, суспільні цінності та чесноти. Наголошено, що сучасне громадянське суспільство виступає гарантом демократизації та потребує належного правового забезпечення у контексті глобалізаційних викликів.

Ключові слова: громадянське суспільство; філософсько-правова категорія; держава; громадянин; суспільні цінності; свобода; приватна власність; справедливість; рівність.

Тарас Дашо

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВАЯ КАТЕГОРИЯ: ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ

Определены основные подходы к пониманию гражданского общества как философско-правовой категории, которые позволили показать плюрализм этой дефиниции. Проанализированы концептуальные основы гражданского общества в истории философско-правового дискурса. Обосновано положение о том, что инвариантным содержанием концепта гражданского общества оставались идеи свободы, равенства, справедливости, общественные ценности и добродетели. Отмечено, что современное гражданское общество выступает гарантом демократизации и требует надлежащего правового обеспечения в контексте глобализационных вызовов.

Ключевые слова: гражданское общество; философско-правовая категория; государство; гражданин; общественные ценности; свобода; частная собственность; справедливость; равенство.

Taras Dasho

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Civil Law and Procedure
Ph. D.

THE CIVIL SOCIETY AS A PHILOSOPHICAL AND LEGAL CATEGORY: APPROACHES TO UNDERSTANDING

The article identifies the main approaches to understanding civil society as a philosophical and legal category, which allowed to show pluralism of this definition. The author analyzes the conceptual foundations of civil society in the history of philosophical and

legal discourse. It is substantiated that the invariant content of the concept of civil society remained the ideas of freedom, equality, justice, social values and virtues. It is emphasized that modern civil society is a guarantee of democratization and needs proper legal support in the context of globalization challenges.

Key words: civil society: philosophical and legal category; state; citizen; social values; freedom; private property; justice; equality.

Постановка проблеми. Упродовж усього історичного розвитку громадянське суспільство є однією з найскладніших філософсько-правових категорій наукового дискурсу. Плюралізм підходів до розуміння означеної дефініції визначається як повним протиставленням (антитезою), так і ототожненням. Зокрема, громадянське суспільство часто розглядають як взаємодоповнення держави, зводять до економічних відносин або ж наполягають на доконечності покращення усіх неринкових аспектів соціуму. Відтак, дедалі частіше наголошують на необхідності правового осмислення інституту громадянського суспільства у контексті глобалізаційних викликів, з'ясування його вагомості у поступальному цивілізаційному розвитку. У зв'язку з цим актуалізується питання аналізу основних підходів до розуміння громадянського суспільства як філософсько-правової категорії.

Аналіз дослідження проблеми. Кожна історична епоха виробляє власне розуміння громадянського суспільства, зокрема основні доміанти стосовно останнього, від античності й до середини XIX ст., окреслено у трактатах Цицерона, Арістотеля, Августина Блаженного, Т. Аквінського, Н. Макіавеллі, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. де Монтеск'є, Т. Пейна, А. Фергюсона, І. Канта, Г. Гегеля, П. А. Голбах, А. де Токвіля та інших знаних мислителів. У новітньому періоді проблему громадянського суспільства активно досліджували як зарубіжні, так й українські вчені, зокрема: Дж. Александер, К. Джон, Е. Геллнер, Н. Розенблум, О. Данильян, М. Заїнчковський, А. Карась, В. Ковальчук, А. Колодій, П. Рабінович, І. Софінська, Ю. Узун, О. Чувардинський, Г. Щедрова та ін. Втім, до сьогодні залишається недостатньо дослідженим розвиток й формулювання основних підходів щодо концептуального розуміння громадянського суспільства як філософсько-правової категорії.

Мета статті – визначити та проаналізувати основні підходи щодо концептуального розуміння громадянського суспільства як філософсько-правової категорії.

Виклад основного матеріалу. Громадянське суспільство вперше осмислено в історичних, філософських, політичних і правових трактатах давніх грецьких та римських мислителів. Цицерон вживає термін “громадянське суспільство” для позначення республіки або міста, позаяк, на його переконання, вони об'єднані єдиним законом. “Закон – це особливий політичний, соціальний зв'язок”, себто закон – це початок, який єднає громадянське суспільство [1, р. 32]. Відтак, для Цицерона громадянське суспільство є політично та юридично організованою системою, на відміну від суспільства, людства як такого [1, р. 249].

Давньогрецький філософ Арістотель зауважує, що перед тим як аналізувати феномен держави, доцільно визначити поняття громадянина, позаяк держава є сукупністю громадян (громадянським суспільством). Справдешнє громадянство, а відтак, і створене з громадян співтовариство, є лише там, де верховна влада діє лише в інтересах загального блага, а в особі громадянина поєднується владарювання й свобода. Мислитель переконаний, що найкращим політичним і суспільним ладом є політія, єдина істинно “правильна держава”. Разом з тим утворення спільноти у формі держави потребує солідарної єдності народу, бо “коли народ об'єднаний в одне, він ... вкупі з рештою (кращих) дає зиск державі...” [1, с. 239].

В епоху Середньовіччя ідею громадянського суспільства розвинено в трактатах Томи Аквінського та Августина Блаженного. Останній у творі “Град Божий” аналізує державу як обов'язковий інструмент примусу, аргументуючи такий підхід тим, що від природи людина схильна

до зла, є гріховною. На переконання Августина Блаженного, держава не втілює справедливості, утім, покращення її соціальної природи евентуальне через християнізацію державців для досягнення солідарного буття з усіма людьми. Свободу Августин тлумачить “як початок та основу самої людини й джерело блага в соціумі” [3, с. 118]. Зі свого боку, Тома Аквінський окреслює два типи суспільних об’єднань: в державі та у Церкві, вважає, що влада короля божественна, проте це не торкається її здобуття та користування, які можуть бути противними Божій волі. Первинним джерелом влади, яку здобуває одна або кілька осіб, є впорядкована спільність людей, себто громадянське суспільство. Тому влада правителя не безмежна, вона лімітована певними законами, які допомагають досягненню загального блага. Мислитель зауважує, що правителі, побоюючись важких для себе наслідків, змушені враховувати волю народу [4, с. 212–213].

Зважаючи на це, можемо стверджувати, що релігійне світосприйняття відіграло значну роль у розвитку ідеї громадянського суспільства. Розмежувавши душу та тіло, середньовічна людина поєднала її із пошуком Абсолюту як домінанти розумності та справедливості в реальній дійсності. Саме з появою суб’єктивної самосвідомості виник взаємозв’язок “Я – Абсолют”. Як результат, осмисливши власну “самість”, людина зосталася наодинці зі собою, що зумовило їй свободу самовизначення. Відтак, страх “вільної” людини, відповідальність за вибір власного шляху спонукали до пошуку інших суспільних відносин, які б ґрунтувалися на справедливості, рівності та вільному об’єднанні [5, с. 35].

Визначним представником доби Відродження, у поглядах якого виразно простежується концепт громадянського суспільства, був Н. Макіавеллі. Згідно з його позицією, вищим втіленням людського духу є держава, служіння якій повинно стати квінтесенцією та щастям життя. Мислитель зауважує, що правитель, маючи можливість керувати підданими за допомогою насилля та страху, не зловживатиме цим, не порушуватиме їхніх особистих та майнових прав, щоб не викликати ненависті, оскільки пасивне суспільство, яке зазнає нестерпного гноблення, не можна визначати як громадянське. У трактаті “Міркування про першу декаду Тіта Лівія” Н. Макіавеллі зосереджує увагу на прагненні держави розхитати кожен сферу діяльності суспільства задля свого піднесення. У його міркуваннях простежується певна диференціація держави й громадянського суспільства, зокрема у співвідношенні політики та моральності. Мислитель переконує, що як політична влада, так і політична діяльність аморальні, позаяк імморальною є сама природа політичних відносин [4, с. 213].

Нідерландський юрист Г. Гроцій, керуючись концепцією природного права, окреслює суспільний союз, здатний функціонувати адекватно до домінант моралі та права. Водночас, на думку мислителя, виникає впевненість як у самозбереженні індивіда, так і у забезпеченні недоторканності приватної власності. Відтак, на основі того ж природного права, виникає держава як доконечний інститут охорони громадського суспільства, адже зацікавлене у загальному благому громадянське суспільство не може існувати без законів та інституцій, які надають їм значущість та міць. З появою держави суверенітет переходить до неї. Г. Гроцій зосереджує увагу на слушності заяви імператора Валентиніана: “Ваша воля була обрати мене імператором, а тому тепер ви перебуваєте в моїй волі” [6, с. 83].

Філософсько-правове обґрунтування громадянського суспільства простежуємо у працях Т. Гоббса, який застосовує його у прямому розумінні, хоча й непослідовно. В окремих випадках він де-факто ідентифікує громадянське суспільство з державою, в інших – чітко розмежовує. З одного боку, мислитель переконує, що держава не пов’язана громадськими звичаями, законом, правом. У своєму трактаті “Про громадянина” Т. Гоббс пише, що “поза державою панування пристрастей, страх, війна, дикість, варварство, бідність, самотність...” [7, с. 150], з іншого – зауважує, що держава, аналогічно до біблійного чудовиська Левіафана, підпорядковує собі все, а модусом “громадянське суспільство” лише показує, що саме їй підпорядковано.

Т. Гоббс окреслює структуру громадянського суспільства, яка охоплює: 1) державу, з верховною владою суверена; 2) об’єднання та групи громадян; 3) окремих громадян – підданих суверена (службовців), представників певних груп й об’єднань [7, с. 150]. Аналіз праць “Про громадянина” та “Левіафан” переконує, що мислитель усвідомлює людину як природну і гро-

мадянську істоту, котра має особисті інтереси та шукає можливості реалізувати їх, налагодивши громадянський спосіб життя або державу. Беручи до уваги чітко окреслений індивідуалізм вчення Т. Гоббса, його визнано найреволюційнішою теорією XVII ст. [8].

Ідеї Т. Гоббса розвинені у вченні Дж. Локка, на переконання якого, “об’єднані в одне ціле загальним встановленим законом й судовими установами ... знаходяться у громадянському суспільстві; а ті, хто не має такого спільного судилища ..., є у природному стані, при якому кожний ...сам виступає суддею та катом” [9, с. 5–6]. Важливе місце у системі філософських поглядів мислителя посідало визначення приватної власності як невід’ємної ознаки самого індивіда. “Визначальною метою входження людей у суспільство, – пише філософ, – є прагнення безпечно і мирно зужитковувати своєю власністю, а головним засобом у цьому є закони, встановлені в певному суспільстві” [10, с. 339]. Отже, пов’язувати себе узами громадянського суспільства означає об’єднатися з іншими індивідами задля мирного й комфортного загального існування, надійного користування своєю власністю та більшої власної безпеки.

У праці “Два трактати про державне правління” Дж. Локк висловив доволі слушне твердження, яке не втрачає актуальності й нині, що для жодного індивіда, котрий перебуває в громадянському суспільстві, не можна робити винятку із законів цієї спільноти. Мислитель наголошує, що урядова влада не має права позбавити людину власності, під якою він розуміє не лише матеріальну, але й право на життя, здоров’я, гідність і честь та інші законні права. Втім, якщо порушується цей принцип, піддані мають право повстати й розірвати договір з чинним урядом та встановити нову владу, яка гарантуватиме безпеку. Також зауважимо, що Дж. Локк був першим філософом, який брав участь в опрацюванні конституції для північноамериканських штатів, ухваленої спеціальними зборами народних представників [11, с. 98].

В епоху Просвітництва вагомий внесок у подальший розвиток філософсько-правових основ категорії громадянського суспільства зробив французький правник Ш. Л. де Монтеск’є. Зокрема, він диференціював закони на державні й громадянські: перші регламентують політичні права та свободи, а другі – відносини, характерні для громадянського суспільства (між добровільними об’єднаннями, інституціями, приватної власності тощо). У праці “Про дух законів” філософ аналізує громадянське суспільство як результат історичного розвитку – четвертий етап людського поступу після природного стану, сім’ї та героїчного періоду [11, с. 98]. Громадянське суспільство – це протистояння людей, яке для нейтралізації та запобігання цій ворожнечі трансформується у державу; хоча і державність внутрішньо наявна, проте вона не тотожна із громадянським суспільством, яке Ш. Л. де Монтеск’є визначає як основну гарантію проти диктатури та свавілля правителів [4, с. 214].

Французький філософ-просвітитель Ж.-Ж. Руссо пропонує власну особливу концепцію суспільного договору, внаслідок якого індивід переходить із природного стану в громадянський. Відтак, з цього нового стану філософ виводить три основні особливості, які формують особистість: “свободу моральну”, яка перешкоджає індивіду діяти згідно із першим його бажанням, громадську свободу, обмежену однією загальною волею, та “право власності на все, чим володіє”. Мислитель активізує протилежність громадянського суспільства, носієм якого виступає індивід – власник із особистими інтересами, та політичної держави, яку представляє громадянин. Дуалізм приватного та суспільного інтересів не вирішується на певну чиюсь користь, позаяк знищення однієї зі сторін спричинить загибель цілого [7, с. 152].

У праці “Про суспільний договір” Ж.-Ж. Руссо диференціював дефініцію “the political or civil society” (“політичне або громадянське суспільство”) на: “political society” (політичне) та “civil society” (громадянське). На його переконання, перше формується з підданих (“citoyen”), друге – із громадян (“bourgeois”) [13, с. 153–284]. На підставі цього поділу філософ окреслив структуру прав людини. Саме трактати Ж.-Ж. Руссо стали основою для першої французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., що підтверджує їх практичну значущість [14, с. 15–16].

Проблема громадянського суспільства визначальна у знаному трактаті Т. Пейна “Права людини”. Мислитель зауважує, що природні права (на свободу совісті та слова, щастя) притаманні індивіду від природи, натомість громадянські він здобуває упродовж історичного розвитку (від

родоплемінного суспільства до держави) внаслідок передавання певних природних прав до “загального людського фонду” [15, с. 204–205].

Нову концепцію громадянського суспільства запропонували наприкінці XVIII – на початку XIX ст. визначні німецькі мислителі І. Кант та Г.-В.-Ф. Гегель. Згідно з позицією І. Канта, індивіди організуються з метою погоджування волі, й саме за цією якістю можуть вважатися “cives” (громадянами). Разом з тим основними атрибутами громадянства філософ визначив свободу, рівність з усіма та самостійність як громадянина. У філософсько-правових поглядах І. Канта також простежується поділ громадян на пасивних й активних. На його переконання, “лише здатність голосувати визначає стан громадянина, ця спосібність окреслює самостійність тих, хто бажає бути не тільки частиною спільноти, але й, передусім, її членами, себто діяти згідно особистих уподобань і волі спільно з іншими” [16].

Філософ Г.-В.-Ф. Гегель зацентрував на складності громадянського суспільства, виокремивши властиві йому суперечності й, по суті, став предтечею концепції плюралізму. Для дефініції громадянського суспільства він вживав термін “buergerliche Gesselshaft” (бюргерське/міщанське суспільство), сутність котрого марксисті пізніше звели до буржуазного суспільства у класовому розумінні. Г.-В.-Ф. Гегель також акцентував на тому, що визначальними компонентами громадянського суспільства є система потреб й система правових установ, за сприянням яких діє судочинство, поліція та корпорації. Членів громадянського суспільства філософ вважав юридично рівними, втім, не однаковими за природою, соціальними взаємозв’язками, настроями тощо. Мислитель розмежовував громадське суспільство та державу (в першому панує економічний закон, в другій – етичний) та аналізував їх як окремі інститути [16]. Відтак, за Г.-В.-Ф. Гегелем, громадянське суспільство – це опосередкована діяльністю система потреб, що спирається на панування приватної власності й загальну формальну рівність усіх індивідів. Завдяки цьому, а також взаємозв’язкам з іншими, вони зберігають власну гідність та, на основі абсолютних цінностей, визначають смисложиттєві орієнтири [17, с. 10].

Новий концептуальний підхід до тлумачення громадянського суспільства, визначений як соціокультурний, запропонував французький державний діяч Алексіс де Токвіль. Основну увагу мислитель зосередив на діяльності мережі громадських асоціацій, які активно займаються вирішенням повсякденних “малих” справ. На думку вченого, саме такі організації генерують “місцеві та особисті свободи”, формують активне соціальне поле, що є доконечним для розвитку демократії, популяризують дух солідаризму, лібералізму та кооперації, а також уважно стежать за діяльністю влади. Саме така інтерпретація видається найдоцільнішою для аналізу громадянського суспільства як певної “стратегії переходу” до демократії в посткомуністичних країнах, позаяк увагу зосереджено не так на негативних функціях громадянського суспільства (приміром, як модус протипації влади), як на позитивних – формуванні громадянської культури, створенні оптимального для демократії соціального середовища тощо [16].

У середині XIX ст. сформовано марксистську соціологічну доктрину громадянського суспільства, яка передбачала ліквідацію приватної власності – основи соціального буття. Одним із основних її тверджень було те, що всесвітньо-історична перебудова передбачає відмирання держави та трансформацію громадянського суспільства в глобальну систему.

Ідея громадянського суспільства була оновлена й розвинена в другій половині XX ст. Зокрема, це зумовлено тим, що громадські активісти (В. Гавел, Я. Тесарж та ін.) підписали новий програмний документ “Хартія 77”, згідно з яким основою утворення громадських організацій є “життя за правдою” [17, с. 10]. З позиції філософії права можемо стверджувати, що під цим закликотом розуміли життя відповідно до суспільних цінностей, справедливості, що передусім вміщує в собі й сучасне громадянське суспільство.

Істотні зміни, які відбуваються сьогодні в інституціях громадянського суспільства, метаморфозу його функцій науково осмислювали вчені Дж. Кін, Р. Патнем, Дж. Александр, Е. А. Геллнер та ін. Зокрема, Дж. Кін визначав “громадянське суспільство” як ідеально-типову категорію, яка окреслює та унаочнює складний і динамічний комплекс захищених законом недержавних інституцій. Вони є, здебільшого, ненасильницькими, самоорганізованими й саморегульованими,

перебувають в постійному зв'язку одні з одними та з державними інституціями, звужуючи і водночас уможливаючи їхню діяльність [18, с. 15].

Вчений Р. Патнем у праці “Як примусити демократію працювати?” проаналізував сучасні та історичні відмінності італійських регіонів у контексті розвиненості цивільних громад та функціонування демократичних інститутів. Розглядаючи цивільну громаду як культурно визначений осередок соціального життя, в якому органічно поєднано культуру та структуру, вчений зумів переконливо показати, що єдиним чинником, який істотно і постійно впливав на успіх демократичного правління в Італії, була історична традиція громадських орієнтацій та поведінки [19, с. 14].

Серед сучасних теорій громадянського суспільства особливе місце посідає концепція лідера неофункціоналізму, американського вченого Дж. Александера, в якій громадянське суспільство визнано сферою “універсалізованої соціальної солідарності”, інтереси якої відмінні й від інтересів держави, і від інтересів неполітичних сфер. Водночас науковець зауважує, що громадянське суспільство, як певний соціальний вимір, бере на себе деякі зобов'язання, а тому одночасно виражає колективну солідарність та індивідуальний волонтаризм [20, с. 63]. Як сукупність неурядових інститутів, достатньо сильних, аби слугувати противагою державі, й, не заважаючи їй, виконувати роль арбітра між групами приватних інтересів, громадянське суспільство розглядає Е. Геллнер [20, с. 64].

Висновки. Отже, здійснивши аналіз теоретичних основ громадянського суспільства в історії філософсько-правового дискурсу, можемо стверджувати, що, попри відмінності ідеологічних, політичних та власне гносеологічних уявлень у різні історичні періоди, його концепт завжди охоплював свободу, справедливість, рівність, суспільні цінності та чесноти. Відтак, і сьогодні громадянське суспільство залишається в центрі наукових дискусій, є гарантом поступального цивілізаційного розвитку і потребує належного правового забезпечення у контексті глобалізаційних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Cicéron. La République. Tome I, Livre I. Texte établi et traduit par Esther Breguet, 1980. 279 p.
2. Арістотель. Політика. Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
3. Августин Св. Сповідь. Київ: Основи, 1996. 319 с.
4. Малинка Ю. Г. Розвиток громадянського суспільства як філософської концепції в історії суспільно-політичної думки. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2011. № 47. С. 210–218.
5. Узун Ю. В. Концепт “громадянське суспільство” в історії та теорії політичної думки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Одеса, 2002. 206 с.
6. Гроцій Г. О праве войны и мира. Пер. с лат. А. Л. Сакетти. Москва: Ладомир, 1994. 868 с.
7. Мерник А. М. Підходи до розуміння громадянського суспільства: шляхи становлення. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр.* / Національна академія правових наук України, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування. Харків: Право, 2011. Вип. 21. С. 148–160.
8. Хмара М. В. Філософсько-правове обґрунтування концептуальних основ громадянського суспільства крізь призму епох. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_56.
9. Задоянчук О. І. Громадянське суспільство. Київ: Знання, 1999. 18 с.
10. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва, 1985–1988. Т. 3. 560 с.
11. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. Київ; Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 520 с.
12. Монтескьє Ш. О духе законов. Избранные произведения. Москва: Госполитиздат, 1955. 803 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. Трактаты. Москва: Наука, 1969. С. 151–256.
14. Драч М. І. Становлення громадянського суспільства на пострадянському соціокультурному просторі (український вимір): дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2006. 183 с.
15. Пейн Т. Права человека. Избр. соч. Москва: АН СССР, 1959. С. 176–246.
16. Руденко М. Еволюція теоретичних концепцій громадянського суспільства в світовій та українській політичній думці. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/43.pdf>.
17. Карась А. Громадянське суспільство і Україна:

пошук дискурсивного контексту свободи й автентичності: зб. наук. праць, підгот. за досл. прогр. каф. Філософії “Громадянське суспільство як здійснення свободи”. Львів, 2006. Вип. 3. С. 5–33. 18. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. Київ: К.І.С.; Аналіт.-дослідн. центр, 2000. 191 с. 19. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього(формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис*. 2001. № 21. С. 6–33. 20. Чувардинський О. Історична рефлексія поняття “громадянське суспільство” та його філософська еволюція. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 69–75.

REFERENCES

1. Cicéron. *La République* [La République]. Tome I, Livre I. Texte établi et traduit par Esther Breguet, 1980. 279 p.
2. Aristotel'. *Polity'ka* [Politics] Translation from Ancient Greek O. Ky'slyuka. Kyiv: Fundamentals Publ, 2000. 239 p.
3. Avgusty'n Sv. *Spovid'* [Repentance]. Kyiv: Fundamentals Publ, 1996. 319 p.
4. Maly'nka Yu. G. *Rozvy'tok gromadyans'kogo suspil'stva yak filosofskoyi koncepciyi v istoriyi suspil'no-polity'chnoyi dumky'* [The development of civil society as a philosophical concept in the history of socio-political thought]. Humanitarian Bulletin ZDIA. 2011. No 47. pp. 210–218.
5. Uzun Yu. V. *Koncept "gromadyans'ke suspil'stvo" v istoriyi ta teoryi polity'chnoyi dumky'* [The concept of “civil society” in the history and theory of political thought] dissertation of the candidate of political science: 23.00.01. Odessa, 2002. 206 p.
6. Grotsii G. *O prave voyny i mira* [On the law of war and peace]. Per. with lat.A. L. Saketti. Moscow: Ladomir, 1994. 868 p.
7. Merny'k A. M. *Pidxody' do rozumynnya gromadyans'kogo suspil'stva: shlyaxy' stanovlennya* [Approaches to Understanding Civil Society: Ways to Become] State Building and Local Government: Coll. Sciences. Ave. / National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Research Institute of State Construction and Local Self-Government. Kharkiv: Law, 2011. Vol. 21. pp. 148–160.
8. Xmara M. V. *Filosofsk'o-pravove obg'runtuvannya konceptual'ny'x osnov gromadyans'kogo suspil'stva kriz' pry'zmu epox* [Philosophical and legal substantiation of conceptual foundations of civil society through the prism of epochs]. Theory and Practice of Law. 2014. Vol. 2. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_56.
9. Zadoyanchuk O. I. *Gromadyans'ke suspil'stvo* [Civil society]. Kiev: Knowledge, 1999. 18 p.
10. Lokk Dzh. *Sochineniya* [Works]. In 3 vol. Moscow, 1985–1988. Vol. 3. 560 p.
11. Karas' A. F. *Filosofiya gromadyans'kogo suspil'stva v klasy'chny'x teoriyax i neklasy'chny'x interpretacyax* [Civil Society Philosophy in Classical Theories and Non-Classical Interpretations]. Kiev; Lviv: LNU them. I. Franko Publ, 2003. 520 p.
12. Montes'k'e Sh. *O dukhe zakonov. Izbrannye proizvedeniya* [About the spirit of laws. Selected works]. Moscow: Gospolitizdat Publ, 1955. 803 p.
13. Russo Zh.-Zh. *Ob obshchestvennom dogovore, ili Printsipy politicheskogo prava. Traktaty* [On the social contract, or the Principles of Political Law. Treatises]. Moscow: Nauka Publ, 1969. pp. 151–256.
14. Drach M. I. *Stanovlennya gromadyans'kogo suspil'stva na postradyans'komu sociokul'turnomu prostori (ukrayins'ky'j vy'mir)* [The formation of civil society in the post-soviet socio-cultural space (Ukrainian dimension)] diss. ... Cand. philosopher. Sciences: 09.00.03. Kyiv, 2006. 183 p.
15. Pein T. *Prava cheloveka. Izbr. soch.* [Human rights. Fav. Op.] Moscow: USSR Academy of Sciences Publ, 1959. pp. 176–246.
16. Rudenko M. *Evolyuciya teorety'chny'x koncepcij gromadyans'kogo suspil'stva v svitovij ta ukrayins'kij polity'chnij dumci* [Evolution of Theoretical Concepts of Civil Society in World and Ukrainian Political Thought] Available at: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/43.pdf>.
17. Karas' A. *Gromadyans'ke suspil'stvo i Ukrayina: poshuk dy'skursy'vnogo kontekstu svobody' j avtenty'chnosti* [Civil Society and Ukraine: Searching for the Discursive Context of Freedom and Authenticity]. Coll. Sciences. works, preparation. per ex. prog. ca. Philosophy “Civil Society as an exercise of freedom”. Lviv, 2006. Vol. 3. pp. 5–33.
18. Kin Dzh. *Gromadyans'ke suspil'stvo: stari obrazy', nove bachennya* [Civil society: old images, new vision]. Kyiv: K.I.S.; Analytical research Center Publ, 2000. 191 p.
19. Kolodij A. *Istory'chna evolyuciya gromadyans'kogo suspil'stva ta uyavlen' pro n'ogo (formuvannya idealu)* [The historical evolution of civil society and its perceptions (the formation of the ideal)]. Independent cultural journal. 2001. Vol. 21. pp. 6–33.
20. Chuvardy'ns'ky'j O. *Istory'chna refleksiya ponyattya "gromadyans'ke suspil'stvo" ta jogo filosof's'ka evolyuciya* [Historical reflection of the concept of “civil society” and its philosophical evolution]. Political management. 2006. Vol. 3. pp. 69–75.

Дата надходження: 07.05.2019 р.